

IZMEĐU INOVACIJE I REGULACIJE: BUDUĆNOST PRAVA U DIGITALNOJ EPOHI**

Apstrakt

Predmet ovog rada su zaključna razmatranja o budućnosti prava u digitalnoj epohi. Nakon uvodnog dela, autor iznosi svoje viđenje pojmova digitalno doba, digitalno društvo i digitalna epoha pod kojom smatra kraj antropocentričnog pogleda na svet u kojem se jedininim inteligentnim bićem smatra čovek i kretanje ka eri u kojoj čovek koegzistira sa neljudskim akterima, nosiocima veštačke inteligencije. Glavna karakteristika prava u digitalnom društvu, zapravo „društvu mreže” u kojem moć nije hijerarhijska, već je disperzovana u tokovima informacija, jeste da sve što se pod njim smatralo, kako u prirodnopravnoj tako i u pozitivnopravnoj vizuri, poprima novi zamah i novi efekat, a svi pokušaji sinteze kriterijuma pravnosti dobijaju novu dimenziju. Počevši od spoljnog obeležja, preko svrhe ili društvene funkcije prava, do ciljeva i vrednosti koje pravo ostvaruje, sve je pod udarom inovacija oličenih, između ostalog, u transformaciji pravila o odgovornosti i razvitku shvatanja, makar i u ograničenoj dimenziji, o subjektivitetu VI. No, kako je pravo konzervativan pojam, budućnost njegove regulatorne funkcije ne bi se, bar u ovoj fazi razvitka, mogla smatrati neizbežno nesrećnom. Pravo, a sa njim i pravnička profesija, neminovno moraju da postoje u ljudskom društvu. U tom smislu jasno je da će pravo, bar u smislu regulacije društvenih odnosa, opstati, ali sa značajnim izmenama, uz zadržavanje jedne od svojih konstanti. Ono će, naime, uvek biti nedovoljno regulisano, jer je nedovršenost zakona i svih opštih akata nužna i neizbežna.

Ključne reči: digitalno društvo, digitalna epoha, veštačka inteligencija, inovacija, regulacija, pravo.

1. UVOD

Digitalno doba transformisalo je bezmalo svaki aspekt naših života. Od načina na koji razumemo javnu vlast, učestvujemo u procesima njenog vršenja

* Naučni savetnik Instituta za uporedno pravo u Beogradu, e-mail: v.djuric@iup.rs, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8040-9134>

** Ovaj rad nastao je kao rezultat istraživanja u okviru projekta „Prilagođavanje pravnog okvira društvenim i tehnološkim promenama sa posebnim osvrtnom na regulisanje veštačke inteligencije” koji u 2025. godini sprovodi Institut za uporedno pravo uz finansijsku podršku Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija (evidencioni broj: 451-03-136/2025-03/200049 od 4. 2. 2025).

i ostvarujemo uticaj na ljudska prava i slobode, preko načina komunikacije, do toga kako postupamo prema svojini i obavljamo različite vrste poslova. Ljudsko društvo suočava se sa neviđenim izazovima i mogućnostima za koje se, s brzim razvitkom tehnologije, veruje da su gotovo beskrajne. Globalna, javno dostupna mreža međusobno povezanih računarskih mreža koje koriste odgovarajuće protokole za razmenu podataka, stvara „mrežu svih mreža” koja povezuje računare, mobilne uređaje i druge sisteme širom sveta i omogućava usluge. Sveprisutni internet otvorio je nove granice, ali je i pokrenuo složena pravna pitanja koja zahtevaju hitne odgovore. Šta se dešava kada digitalne interakcije pređu granicu? Kako postojeći zakoni, bilo nadnacionalni, bilo nacionalni prate inovacije poput blokčejna i veštačke inteligencije (u daljem tekstu VI)? Razumevanje ove dinamike je neophodno za snalaženje u današnjem okruženju. Promene u oblasti prava u ovom brzom miljeu nisu samo relevantne – one su ključne za svakoga ko živi u svetu povezanom nizom različitih uređaja i sredstava.

Dobivši zadatak da za zbornik radova koji je pripremio Institut za uporedno pravo, naš renomirani izdavač u oblasti pravnih nauka, napišem zaključni osvrt, osetio sam se donekle skućeno. Bio sam na relativno negostoljubivom terenu, zbijen između široke mogućnosti interpretacije, s jedne strane, a s druge suočen sa težinom svega što ću izričito napisati. Naime, naslov zbornika „Izazovi prilagođavanja pravnog okvira tehnološkim promenama u digitalnom društvu” ne samo da je donekle nametao obavezu da na takve izazove ukažem već je, pre svega, podrazumevao da definišem i izrazim lično mišljenje o tome šta se može smatrati „digitalnim društvom”, „tehnološkim promenama” i naposljetku, ali i najteže, šta čini „prilagođavanje pravnog okvira”, šta je suština takvog prilagođavanja i sa kakvim se „izazovima” ono suočava. U nameri da čitaoca ovog dela zbornika upoznam sa svojim stavovima o tim pitanjima, koji se već i prema naslovu pod kojim pišem donekle razlikuju od svega što je pre mog teksta navedeno, dopustite mi da dam jednu uvodnu napomenu. Svoje izlaganje započecu metodološkim pristupom prema kome bi na prvom mestu trebalo da bude određenje pojmova digitalno doba, digitalno društvo i digitalna epoha, a tek nakon toga razmatranje mišljenja autora različitih radova. Dakle, uz rizik različitih i do kraja neusvojenih stavova, izlaganje započinjemo pitanjem: šta su digitalno doba, digitalno društvo i digitalna epoha?

2. DIGITALNO DOBA, DIGITALNO DRUŠTVO I DIGITALNA EPOHA

U *Rečniku za digitalno doba* u kojem je dato značenje dvadeset pojmova koji u sebi sadrže odrednicu *digitalno*, prof. dr Dobrinka Kuzmanović nije dala tumačenje pojmova digitalno doba, digitalno društvo i digitalna epoha.¹ Takođe, ni u zborniku radova čiji je izdavač naš institut² nije dato određenje za ova tri

¹ D. Kuzmanović, *Rečnik za digitalno doba*, <https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2020/03/Recnik-za-digitalno-doba.pdf>, 11. 10. 2025.

² V. Čorić et al. (eds.), *Revisiting the Concept of Jurisdiction in the Digital Era*, Institute of Comparative Law, Belgrade 2025.

pojma. Zaista, šta se može smatrati značenjem pojmova digitalno doba, digitalno društvo i digitalna epoha?

Nesumnjivo, reč je o pojmovima koji su u vezi sa digitalizacijom. Pod digitalizacijom se podrazumeva ne samo prelazak sa analognog na digitalni signal već i suštinsko preslaganje načina na koji se informacije stvaraju, čuvaju i šalju. Drugim rečima, digitalizacija nije samo prelazak na digitalni signal već je i primena digitalne tehnologije u društvenim procesima u cilju njihove optimizacije (digitalizacije) i zaokret u kulturološkom i organizacionom smislu kojim se menja odnos prema građanima i radu (digitalna transformacija).

Dovodeći ih u vezu sa pojmom digitalizacije, termini digitalno doba, digitalno društvo i digitalna epoha poprimaju donekle jasniji značaj. Naime, može se uočiti da se između navedenih kategorija javljaju razlike u pogledu tehnološke osnove, društvene nadgradnje i šireg istorijskog konteksta. Moguće je pratiti razvoj savremenog društva sa tri aspekta, i to sa aspekta: digitalnog doba koje čini tehničko-tehnološki okvir promena, digitalnog društva koje predstavlja promenu društvenih odnosa i digitalne epohe kao novog istorijskog diskursa. Reč je o integraciji veštačke inteligencije (AI), big data analitike i interneta stvari (IoT) u svakodnevni život.

U tom smislu, digitalno doba je period koji započinje prelaskom na digitalne obrasce obrade informacija. U digitalnom dobu gotovo sve se zasniva na silicijumu i binarnom kodu. U savremeno doba, ono je doseglo fazu „sveprisutnog računarstva”. Procesori nemaju snagu samo u personalnim računarima već je ta snaga uključena u bezmalo sve stvari, objekte, infrastrukturu, odeću, itd. Najvredniji resurs današnjice, ono što obeležava digitalno doba, jeste podatak koji je pokretač novog doba.

Digitalno društvo nije ono koje koristi samo digitalne alate već je to društvo čija je struktura suštinski izmenjena mrežnom logikom. Zapravo, mi živimo u „društvu mreže”. Osnovna odlika takvog društva je da moć nije strogo hijerarhijska, već je disperzovana u tokovima informacija. Glavne karakteristike digitalnog društva su: 1. hibridna realnost koju karakteriše nestanak granice između fizičkog i digitalnog prostora, a digitalno obrazovanje, rad na daljinu i metaverzum postaju standardni modusi funkcionisanja; 2. algoritamsko upravljanje koje odlikuje snažan uticaj algoritama i veštačke inteligencije na društvene odnose, preferencije i odluke; i 3. demokratizacija i nadzor koje obeležava stvaranje „kapitalizma nadzora” čija je odlika ne samo lakši pristup informacijama već i činjenica da je privatnost postala luksuz ili predmet trgovine.

Naposletku, kada je reč o digitalnoj epohi, onda se iz oblasti sociologije i tehnologije prelazi u oblasti istorije i filozofije. Naime, dugotrajan period koji utiče na definiciju suštine ljudskog bića je epoha. Kraj antropocentričnog pogleda na svet u kojem se čovek smatra jedinim inteligentnim bićem označava se pojmom digitalna epoha. Čovečanstvo kreće u eru u kojoj koegzistira sa neljudskim akterima, nosiocima veštačke inteligencije, pojavom humanoidne robotike

i generativne veštačke inteligencije. Zato se postavlja suštinsko pitanje o prirodi etike, svesti i kreativnosti. Brzina promena jedna je od karakteristika po kojoj se prepoznaje digitalna epoha. Dok su prethodne epohe u istoriji ljudskog roda trajale vekovima, digitalna epoha u mnogo kraćem roku redefiniše civilizacijske norme. Ona donosi novu definiciju čoveka. U ovom periodu, ljudska civilizacija svoj uspeh poverava mogućnosti usklađivanja tehnološkog napretka sa humanističkim vrednostima omogućavajući tako da digitalizacija ne bude u službi kontrole čovečanstva, već u funkciji njegove emancipacije.

3. STAVOVI AUTORA

U Zborniku koji je pred vama, autori su izložili različite stavove. U uvodnim razmatranjima sadržana su razmišljanja o pravnoj transformaciji u eri algoritama. Tehnološke metamorfoze kojima svedočimo i koje su veoma dinamične, sa usredsređenošću na proširenje veštačke inteligencije (VI), kreiraju heterogenu i višeslojnu paletu iskušenja, uz istodobno značajne normativne izgledе. Sindrom koji se zapaža ne određuje samo internacionalne strukture već silno uslovljava i pravni poredak u Republici Srbiji. Konsekvence upotrebe VI prepliću i objedinjuju bezmalo sve segmente društvene zbilje – polazeći od bazičnih ustavnih načela i delotvornosti javne uprave, preko branika prava ugroženih i diskriminisanih grupa i preobražaja radnih odnosa, pa čak do složenih privatnopravnih operacija, načina na koji je uređena intelektualna svojina i aktuelnih finansijskih transakcija. Takva široka rasprostranjenost kompjuterskih sistema nameće pitanje o tome da li ima potrebe i zahteva za osnovnim, sistematičnim, doslednim, smislenim i konzistentnim preoblikovanjem pravnih normi i o načinu na koji bi to trebalo učiniti. Sintetizacija naučnih radova koja je u Zborniku sadržana izvršena je kroz prizmu istraživanja digitalnih aspekata ove promene, uz težnju da se osvetle sve pravne posledice koje mogu biti veoma duboke.

Konceptualizacija i strateški pravci sastavni su delovi celine koja nosi naslov *Opšti deo*. U okviru tog dela Zbornika sastavljen je sveobuhvatan teorijski obrazac za objedinjavanje VI u društveni i pravni sistem. Radovi sadržani u tom delu Zbornika orijentisani su ka makroanalizi društvenih i pravnih učinaka VI, uz stremljenje da se odredi normativni i regulatorni sistem koji će ustrojiti nužnu ravnotežu između slobodne trgovine, državnog uplitanja i vladavine prava. U savremenom uporednom pravu iskristalisala su se tri dominantna modela pravnog uređenja razvoja i upotrebe veštačke inteligencije, i to: 1) tržišno orijentisani (liberalni) model, koji se primenjuje u Sjedinjenim Američkim Državama i počiva na ograničenoj normativnoj intervenciji i oslanjanju prevashodno na mehanizme i zakonitosti tržišta; 2) državocentrični (intervencionistički) model, primenjuje se u Narodnoj Republici Kini i počiva na snažnoj ulozi centralne vlasti u uređivanju razvoja i primene veštačke inteligencije i, naposljetku, 3) model razvijen u okviru

Evropske unije, zasnovan na proceni rizika i zaštiti osnovnih prava; svoju normativnu kulminaciju dostigao je usvajanjem Akta o veštačkoj inteligenciji 2024. godine. Na taj način uspostavlja se snažna aksiološka osnova za sve stavove koji su sadržani u potonjim radovima u okviru Zbornika.

Preispitivanje načina vršenja javne vlasti i transformacija položaja pojedinca prema državnom aparatu u digitalnoj epohi predmet su druge tematske celine pod nazivom *Javno pravo*. U okviru te celine nalaze se istraživanja koja uključuju diskretna i prefinjena ustavnopravna pitanja, uticaj automatizacije na ispunjenje prava osoba sa invaliditetom, kao i aspekte novih upravnih kriterijuma i dostupnosti pravne zaštite. Posebna pažnja posvećena je preobražaju radnog prava i zaštiti dostojanstva zaposlenih, uz istodobno obeležavanje normativnih i etičkih crta razgraničenja koja se odnose na upotrebu VI u javnom sektoru. U ovom delu Zbornika izložene su teze prema kojima je pravo otvoren i razvojni sistem koji bi trebalo da ide u korak sa društvenim i tehnološkim promenama, ali se, za razliku od VI koja napreduje nezadrživo, pravne norme koje se na nju odnose kreću napred „puževim tempom”, što je nedopustivo. Takođe, iako VI može igrati veliku i naprednu ulogu u prilagođavanju javnog sektora i radnog okruženja, za njenu pravilnu upotrebu trebalo bi osigurati učešće organizacija koje okupljaju lica na koja se VI odnosi u svim sferama razvoja i primene tog sistema, uz sistematsku obuku policijskih službenika, sudija i advokata, integrisanje odgovarajućih tehnologija i procesna prilagođavanja koja poštuju različite načine komunikacije.

Treći deo pod naslovom *Privatno pravo* razmatra tradicionalne građanske institute posredstvom aspekta novih tehnologija. Poseban fokus stavljen je na pitanja deliktne odgovornosti za štetu koju naprave autonomni sistemi i distribuciju rizika među akterima. U svojim radovima autori sagledavaju da li instituti klasičnog prava imaju sposobnost da se adaptiraju izazovima kao što su osiguranje od tehnoloških rizika i zaštita autorskih prava u digitalnoj sferi, čime se dublje i teorijski značajnije sagledavaju recipročni uticaji između privatnopravnih odnosa i VI. Zaključuje se da se deliktno pravo očigledno suočava sa teškoćama kada treba regulisati odgovornost za štetu prouzrokovanu upotrebom robota. Dokle god se automatizovani robotski sistemi koriste pod intelektualnim nadzorom ljudi, na takve situacije bi se mogle primeniti odredbe obligacionog prava o odgovornosti. U svim drugim slučajevima u kojima nedostaje mogućnost da ljudi razumeju način na koji funkcioniše i samostalno odlučuje automatizovani robot, posebno ako je primenjen model algoritma „crne kutije”, jedini izlaz bio bi da se zakonom posebno predvide uslovi odgovornosti provajdera ili korisnika za štetu nastalu upotrebom veštačke inteligencije. Nova rešenja svakako bi morala da se temelje na ideji o (ograničenom) pravnom subjektivitetu sistema veštačke inteligencije. Osiguravači nemaju konkretne odgovore u situaciji kada nedostaju konkretna pravila o odgovornosti. Još uvek nedorečena i zvanična, pravila komunitarnog prava ukazuju da evropski zakonodavac razmatra uvođenje obaveznog osiguranja za visokorizične sisteme VI kao osnovni mehanizam zaštite, što ni-

kako ne može biti jedini izvor finansijske zaštite od štete prouzrokovane VI. Uz osiguranje, obavezno i/ili dobrovoljno, neophodan je širi, višeslojni sistem koji bi obuhvatao i kompenzacione fondove i reosiguranje potpomognuto državom, poput osiguranja za slučaj nuklearnih šteta. Zapaža se takođe da nastanak i upotreba veštačke inteligencije duboko podrivaju osnovne postulate autorskog prava. Naročito su problematična pitanja autorstva na sadržaju koji generiše mašina, davanje i trajanje autorskopravne zaštite, kao i povreda autorskog prava titulara postojećih dela. Iako je dominantni stav teorije i prakse da autor jednog dela može biti isključivo ljudsko biće, primećuje se da bi, u bliskoj budućnosti, moglo doći do velikih promena na polju autorskog prava, s obzirom na to da VI pruža sve savršenije mogućnosti u pogledu samostalnog generisanja sadržaja.

Četvrti deo Zbornika pod naslovom *Digitalna ekonomija* posvećen je arhitekturi digitalnih tržišta, tehnološkim inovacijama u finansijama i modernim oblicima korporativnog upravljanja. Fokus radova je na posebnostima poreskog tretmana digitalne imovine, pravnoj prirodi elektronskog novca, promenama meničnog prava, e-sportu, kao i na zaštiti prava potrošača u algoritamskom okruženju. Autori zaključuju najpre da, prelaskom na elektronski novac, pravo svojine, u obliku u kojem postoji u zemljama koje imaju sistem građanskog prava, više ne bi bilo moguće, jer je elektronski novac nematerijalna stvar, a shodno tome, postojeća pravila o prenosu vlasništva nad novcem i o mestu i načinu plaćanja novčanih obaveza postala bi zastarela. Takođe, ugovori o zajmu u vezi sa novcem više ne bi postojali, osim ugovora o kreditu, što je potpuno drugačiji oblik ugovora. Depoziti novca bi takođe bili efikasno ukinuti. U poreskoj materiji primena VI mogla bi da stvori veliki gubitak prihoda za državu, posebno ako jedan od glavnih izvora prihoda dolazi od poreza i doprinosa od prihoda od zaposlenja. Autori smatraju da postoji nekoliko relevantnih rešenja kako oporezovati VI i premostiti taj fiskalni jaz u budućnosti, pri čemu je najizvodljivije rešenje povezano sa PDV-om i podrazumeva uskraćivanje odbitaka za kupovine povezane sa upotrebom veštačke inteligencije uz izmene zakona, do konačnog rešenja u vezi sa oporezivanjem veštačke inteligencije. U vezi sa manipulativnim praksama na digitalnim tržištima razmatraju se „tamni obrasci” kao mogući uzrok nastanka štete za potrošače i ukazuje se na to da u pravu Evropske unije kao i u pravu Republike Srbije postoje propisi na osnovu kojih se „tamni obrasci” mogu okvalifikovati kao nepoštena poslovna praksa ili kao povrede nekih drugih zakonskih obaveza trgovaca prema potrošačima, što je legitiman osnov za njihovo sankcionisanje, iako se oni u tim propisima eksplicitno ne pominju. S obzirom na to da je reč o pojavi koja je relativno nova, vreme će pokazati da li je postojeći pravni okvir dovoljan za delotvornu zaštitu potrošača.

Istraživanje uticaja digitalne komponente e-sporta na njegov pravni status i otvaranje pitanja o tome da li će norme kojima se regulišu odnosi u sportu moći kontinuirano i dovoljno brzo da se prilagođavaju tehnološkim promenama vodi zaključku da potpuno izjednačavanje e-sporta i sporta nije adekvatno, ali

da i e-sport može ostvariti različite individualne i društvene funkcije, te je stoga potrebno da bude normativno regulisan. Shodno prirodi e-sporta, iznosi se mišljenje da postoji potreba za njegovim posebnim normativnim regulisanjem, uz opasku da će konačno, univerzalno i jedinstveno priznanje e-sporta kao sporta, do kojeg će izvesno u budućnosti doći, podrazumevati i dodatne, drugačije obaveze zakonodavca sa ciljem zaštite osnovnih principa sporta i subjekata koji u njemu učestvuju. U uslovima razvoja VI, tradicionalni modeli korporativnog upravljanja više nisu dovoljni za efikasan nadzor i upravljanje rizicima. U takvim okolnostima, autori zaključuju da tehnološke komisije predstavljaju važan instrument modernizacije odbora direktora i odgovor na potrebu transformacije korporativnog upravljanja u eri digitalizacije i VI. Da bi ove komisije ostvarile svoju svrhu, neophodno je definisati jasne nadležnosti, osigurati adekvatne resurse, unaprediti raznolikost i tehnološke kompetencije članova odbora i obezbediti stabilan protok informacija između svih relevantnih tela. Time se postavlja temelj za odgovorno upravljanje tehnologijom i jačanje ukupne efikasnosti korporativnog upravljanja i stvaraju preduslovi da tehnologija korporativno upravljanje unapredi, a ne da ga naruši.

4. STANJE PRAVA: PROMENA POD PRITISKOM INOVACIJE

Kantova misao koja sugeriše da, uprkos vekovima bavljenja pravom, pravnici i dalje nemaju jedinstvenu i celovitu definiciju samog prava, čini se da dobija na značaju u savremeno doba. Naime, prodor VI i digitalne tehnologije kao nikada do sada daje za pravo onima koji to ironično zapažanje i danas podržavaju. Zaista, pravo ne samo da se shvatalo i da se shvata na više načina već, naročito u kontekstu izazova prilagođavanja pravnog okvira tehnološkim promenama u digitalnom društvu, poprima i novi izgled. Sve što se smatralo pravom, bilo u prirodnopravnoj bilo u pozitivnopravnoj vizuri, poprima digitalizacijom i VI novi zamah i novi efekat. Dosadašnji pokušaji sinteze kriterijuma pravnosti, počevši od spoljnog obeležja, preko svrhe ili društvene funkcije prava, do ciljeva i vrednosti koje pravo ostvaruje, dobijaju upotrebom VI i digitalne tehnologije novu dimenziju. Ta se nova dimenzija ne oseća samo u elementima prava, već, što je posebno zanimljivo, i u njegovom tumačenju.

U metapравnim elementima prava ta se promena najviše uočava u poimanju izvora prava, poreklu i razgraničenju sadržine prava, kao i u osnovu važenja i kriterijumu valjanosti prava. Pravda i prirodno pravo, a naročito pravna svest naroda, individualno pravno osećanje, društvena solidarnost i klasni sukobi kao metapравni izvori prava, ako opstaju, postaju donekle, pa čak i suštinski, drugačiji u digitalnoj epohi. Naime, pravna svest naroda više ne odražava osobine naroda čiji društveni život uređuje. Umesto da pravo i ljudski zakon budu određeni osobinama naroda, njegovim načinom života i sklonostima, njegovom brojnošću,

bogatstvom, religijom, geografskim položajem itd., njih određuju neodvojiva i širom sveta maltene istovetna digitalna svakodnevnica i informacija, tačnije podatak koji unosi suštinske promene u određivanje prava. Svojevrsan udar doživela su i shvatanja prema kojima su izvor prava individualno pravno osećanje ili društvena solidarnost ili klasni sukobi. Naime, u digitalnoj epohi u kojoj postoji kraj antropocentričnog pogleda na svet u kojem je jedino inteligentno biće čovek, jasno je da individualno pravno osećanje, tačnije individualno-psihološko preživljavanje kao osnovno načelo pravne nauke više nema značaj koji je do sada moglo da ima. U uslovima sveprisutne i sveznajuće „mreže svih mreža” ili interneta, u uslovima humanoidne robotike koja menja ne samo pogled ka obavljanju kućnih već bezmalo svih poslova, u uslovima kada se pojavljaju novi instituti koje bi nezostavno trebalo regulisati, pitanja ogledanja prava u individualnom psihičkom životu pojedinaca i njegove deobe na vrsne pojmove i rodni pojam koji uključuje imperativno-atributivne etičke pojave i obuhvata intuitivno i pozitivno pravo, sasvim sigurno je prevaziđen. Isto to bi moglo da se kaže i za društvenu solidarnost koja je u velikoj meri nagrižena individualizmom digitalne epohe, kao i za klasni sukob koji je u još većoj meri staromodan, jer se možda samo još po godinama stari pojedinci identifikuju u klasnom smislu. Pravda, prirodno pravo i društveni ugovor kao osnov i izvor celokupnog prava i vododelnica između ljudskih i prirodnih zakona, u digitalnoj epohi u kojoj čovečanstvo, pojavom humanoidne robotike i generativne VI, koegzistira sa neljudskim akterima, nosiocima veštačke inteligencije, samo su pojmovi koji se ne javljaju u funkciji izvora prava, već kao izrazi koji bi trebalo da posluže u odgovorima na postavljena suštinska pitanja o prirodi etike, svesti i kreativnosti. Brzina promena, kao jedna od karakteristika po kojoj se prepoznaje digitalna epoha, na vrlo specifičan način utiče na promenu smisla onoga što se, bar u prirodnopravnoj školi, smatralo izvorom prava.

Brzina promena utiče, takođe, i na obim prava. Drugim rečima, ono što se smatralo civilizacijskim normama redefiniše se na mnogo kraćem nivou. Digitalna epoha donosi novu definiciju čoveka, a sa njom i novu definiciju, zapravo perspektivu i dimenziju ljudskog društva. Na taj se način poreklo i razgraničenje sadržine prava menjaju. Još uvek je tačno da je pravo potreba razvijenog i složenog društva, ali je takođe tačno i to da se sam pojam ljudskog društva transformiše. U uslovima digitalizacije i primene VI jasno je da ljudsko društvo današnjice izranja iz postojećih ljudskih društava i da ih objedinjuje stremeći ka svetskom digitalnom društvu. Izgleda da mi danas živimo u globalnom društvu društava. Zaista je tačno da smo u mogućnosti da gledamo, razmatramo i razumemo u realnom vremenu sve što se u svetu dešava, pri čemu se problemi koji se pojavljuju u informatičkoj sferi smatraju opštim. Jeste tačno da u ovom periodu ljudska civilizacija svoj uspeh poverava mogućnosti usklađivanja tehnološkog napretka sa humanističkim vrednostima³, ali je takođe tačno i to da se civili-

³ Tako se, primera radi, usklađivanje može vršiti i u najsitnijim detaljima aranžmana neteritorijalne manjinske autonomije ili službene upotrebe jezika i pisama nacionalnih manjina u radu organa uprave – više videti u V.

zacija i društvo u kojem se ona rađa i razvija smatraju, svako za sebe, jednim i jedinstvenim.

Takve promene prelamaju se i preko osnova važenja i kriterijuma valjanosti prava. Naime, kako u pogledu organizovanog tako i u pogledu spontanog nastanka prava, mogu se uočiti i opisati izvesne promene. Organizovano stvaranje prava koje se još može opisati i kao svesno i plansko, a čija je osnovna karakteristika da se unapred utvrđuju tvorac i postupak po kojem se pravo usvaja, trpe u epohi digitalizacije značajne promene. U digitalnoj epohi tvorac prava, a i sam postupak po kojem se ono stvara i donosi, više nisu toliko formalno uređeni. Pod tvorcem prava sve više se podrazumevaju udruženja koja okupljaju ljude na koje će se pravo odnositi, sve češće su to stručna nacionalna i nadnacionalna tela, naročito ona koja imaju izvesne ingerencije u tehničkim i e-disciplinama, a sve je manji broj poznatih i do sada prepoznatih aktera. Sve je veći broj izvora mekog prava, sve je više političkih i usmeravajućih akata, raznoraznih smernica, strategija, akcionih planova, a sve manje strogih izvora prava. To je, bez ikakve sumnje, posledica promene koja se odvija u pogledu cilja ili svrhe prava. Naime, ne samo da tvorci prava ne mogu precizno da odrede jasne ciljeve već se u savremenoj epohi objektivne društvene potrebe, koje će pravo zadovoljiti svojom funkcijom, veoma brzo, često i neuhvatljivo menjaju. To nesumnjivo, u izvesnoj meri, baca senku i zatamnjuje legitimitet primarnog stvaranja prava. S druge pak strane, spontano nastajanje prava u kojem ne postoje određeni subjekti, postupak i svest o tome da se pravo stvara, takođe se menjaju. Spontano, dugovremeno i stihijsko vršenje istih radnji, koje čini bit običaja kao vida stvaranja prava, zamenjuje se veoma brzim i naizgled promišljenim postupanjem koje, iako nije formalno prepoznato kao izvor prava, postaje njegov nosilac i čini jednu od komponenti onoga što u savremeno doba zovemo pravom. Zaista se u savremeno doba javlja veliki broj takvih praksi na koje se subjekti digitalizacije, svesni brzine promena, moraju pozivati.

Ono što se u pozitivističkom poimanju prava smatra njegovim normativnim elementima, takođe, pod pritiskom brzine inovacija, doživljava značajne promene. One su vidljive i u velikoj meri uočljive već u pogledu samog karaktera pravnih normi. Prva promena koju možemo zapaziti odnosi se na karakter pravnih normi kao zapovesti i prinudnih naredbi. U realnosti društvenog života brzina inovacija prouzrokuje veći broj pravnih praznina za koje se vezuje pitanje načina njihovog popunjavanja i cilja koji se tom aktivnošću želi postići. Takođe, kao što su autori pojedinih radova u ovom zborniku zapazili, pravila o odgovornosti u slučaju rada VI i angažovanja humanoidne robotike nisu ni na koji način dovoljna da pokriju sve slučajeve i sva otvorena pitanja koja se u vezi s tim pojavljuju. Važenje pravnih normi, naročito ono koje je vremenskog i prostornog karaktera, takođe doživljava promene. Te se promene odnose na vremenski mnogo kraće, a prostorno veoma

Đurić, „Opravdanja i ograničenja aranžmana neteritorijalne manjinske autonomije u liberalnoj demokratiji”, *Srpska politička misao* 3/2020, i V. Đurić, „Službena upotreba jezika nacionalnih manjina u radu organa uprave”, *Strani pravni život* 3/2019.

prošireno i nadnacionalnim izvorima pokriveno važenje. Naposljetku, promene koje su vidljive u formi, sadržini, vrsti i hijerarhiji pravnih akata, iako nisu potpune i u svim aspektima podjednako uočljive, ipak su, zbog inovacija koje su njihov pokretač, veoma značajne. One se sastoje od lakše i brže uhvatljive forme, od sadržine koja, kao što je istaknuto, donekle gubi na značaju normativnosti, od novih vrsta „pravnih” akata oličenih u strateškim i političkim aktima i, naposljetku, ali izuzetno važno, u delimičnom prevazilaženju stroge hijerarhije pravnih akata, a ako se hijerarhija i zadržava, ona sve više postaje relikv prošlosti.

Promene pod pritiskom inovacije doživljava i tumačenje prava. Naime, ako je pravo umeće jezika, a jeste, onda se osnovano postavlja pitanje: da li je upotreba VI i humanoidne robotike u tumačenju, tačnije utvrđivanju pravog smisla prava, dozvoljena i legitimna? Da li nas VI i humanoidna robotika udaljavaju ili pak približavaju pravom i istinitom smislu prava? Da li su pojedini vidovi tumačenja za VI i humanoidnu robotiku teški do te mere da se ne mogu prihvatiti bez osnovane zadržke, ili je pak reč o lakom i za nas veoma prihvatljivom smislu? Čini se da tehnološki razvoj VI i humanoidne robotike daje nedvosmislen i, na postavljena pitanja, pozitivan odgovor. On upućuje na činjenicu da se tumačenje prava koje, naročito u slučaju popunjavanja pravnih praznina, takođe predstavlja jedan vid njegovog stvaranja, i te kako može prepustiti VI i humanoidnoj robotici. Zaista, VI i humanoidna robotika su delovi istog sveta u kojem živimo, delovi koji se veoma brzo razvijaju i ono što je pred njih stavljeno kao zadatak se iz dana u dan sve lakše rešava.

Da li sve što je rečeno ima uticaja na budućnost prava? Zaista, kakve su sudbina i budućnost društvene i pravne regulacije u uslovima ovakvih promena?

5. BUDUĆNOST PRAVA: KAKVA ĆE BITI REGULACIJA?

U odgovoru na pitanje o sudbini i budućnosti društvene i pravne regulacije može se u ljudskom društvu poći na više načina. Naime, moguće je tom pitanju prići sa dugoročnog i apokaliptičkog stanovišta o neminovnom krah u sveta do koga će doći u sukobu između VI i novih tehnologija s jedne, i ljudskog razuma s druge strane. Postoji delimična verovatnoća da se odgovor na to pitanje krije u apodiktikoj i večitoj istini da pravo, a sa njim i pravnička profesija, neminovno moraju da postoje u ljudskom društvu, te da će pravo, bar u smislu regulacije društvenih odnosa, opstati, sa značajnim izmenama, ali i jednom konstantom – da je uvek u manjku regulacije. Jedna od opcija je da se pravna regulacija sagleda u kontekstu podele na nadnacionalne i nacionalne izvore normiranja, uz uočavanje određenog stepena konflikta među njima. Postoji mogućnost da se u pogledu regulacije uoče različiti tokovi između privatnog i javnog prava i, naposljetku, tu je i prilika da se u odgovoru na postavljeno pitanje pođe od vrste društvenih odnosa koji se pravnim normama uređuju i da se, upravo od vrste odnosa i promena koje u tim odnosima postoje, zaključi nešto detaljnije o budućnosti njihove regu-

lacije. Čini se da bi u načelnom i teorijskom skiciranju odgovora na postavljeno pitanje o sudbini i budućnosti društvene i pravne regulacije trebalo poći upravo obrnutim redom u sagledavanju izloženih mogućnosti.

Prvo od pitanja koja nas interesuju u kontekstu budućnosti društvenog i pravnog regulisanja jeste dilema: da li danas postoje posebni digitalni pravni odnosi i na koji način bi oni, ako postoje, trebalo da budu regulisani? Nema sumnje da bi razvoj i izgradnja digitalnih pravnih odnosa bez jasnog razumevanja pojma digitalnog prava dovela do nestabilnosti celog pravnog sistema. Posebnu pažnju trebalo bi posvetiti razvoju sadržine kategorije „digitalno pravo”. Naime, pravo kao sredstvo za regulisanje odnosa u društvu obuhvata odnos između svakog elementa pravnog sistema. To znači da ono mora da upravlja i reguliše odnose između subjekata prava u vezi sa pravnim objektima na osnovu pravnih sredstava u posebnim pravnim uslovima kako bi se postigao rezultat koji ne prelazi pravne granice. Sve ovo ne bi trebalo da izgubi svoje značenje u prelasku na digitalne pravne odnose koji se nesumnjivo razvijaju.

U tom smislu, čini se da bi digitalno pravo već trebalo da uključi koncept koji se u mnogim radovima označava kao „digitalni subjekt”. Drugim rečima, mnogi se zalažu za to da se, osim tradicionalnih subjekata prava, uvedu novi subjekti. Tradicionalna definicija subjekta prava je ona koja je dobro ustanovljena u naučnoj i pravnoj literaturi. Pod njom se podrazumeva društveni subjekt koji stupa u pravne odnose, tačnije pravno lice ili pojedinac. Međutim, u digitalnom pravnom prostoru pojavljuje se novi tip subjekta, koji se u nekim publikacijama već izjednačava sa statusom pravnog subjektiviteta. S druge pak strane, u brojnim radovima takvo određenje smatra se i dalje proizvoljnim. Bilo kako bilo, nesumnjivo je tačno da određene situacije, naročito one koje se odnose na nadoknadu štete prouzrokovane dosadašnjim pravnim subjektima od strane VI i humanoidne robotike zahtevaju, makar i delimično, priznavanje pravnog subjektiviteta VI i humanoidnoj robotici.

U digitalnom društvu bilo koji informacioni proizvod, pa i sama informacija, može steći status robe. Međutim, potpuno drugačija je situacija u kojoj informacija može da promeni nosioca. Čak i u slučaju da govorimo o materijalnim nosiocima, a ne o idealnim, sadržaj informacije se takvom izmenom neće promeniti. U ovom slučaju, pojavljuje se još jedna karika u lancu diskusije o digitalnom pravu. Naime, predmet protivrečnosti upravo je informacija kao objekat prava. Proučavajući ovo pitanje, može se najpre konstatovati da je sama definicija objekta prava inicijalno kontroverzna. S jedne strane, usluge, stvari i druge vrste dobara smatraju se objektima građanskog prava, dok s druge strane, samo radnje ili stvari mogu biti objekat prava. Kao što se vidi, informacija kao objekat prava nije element ili vrsta dobara, ali se od strane pojedinih autora zastupa mišljenje da bi joj trebalo priznati karakter objekta prava.

U eri digitalizacije problem veštačke inteligencije koja se smatra, ako ne sada, onda u bliskoj budućnosti, (puno)pravnim predmetom pravnih odnosa,

čini se relativno samodovoljnim. Poslednji problem, iako u izvesnom smislu deluje donekle prenaplašeno, zasnovan je na ozbiljnim sociofilozofskim idejama koje se već dugo aktivno promovišu, uključujući i njihovo promovisanje u popularnoj kulturi. Mora se priznati da je čovečanstvo danas akumuliralo značajan niz ideja o pravu robota na ljudski život i odsustvu fundamentalnih razlika između ljudske i veštačke inteligencije, što svakako donekle jeste tako, i u veoma uskom pogledu ima uticaja na naše razmatranje.

Raskoraci u regulisanju društvenih odnosa između privatnog i javnog prava su nesumnjivo već započeli. Naime, ne samo u pogledu dinamike tog regulisanja već i u pogledu njegovog obima uočavaju se razlike između privatnog i javnog prava. Kao da živimo u doba ubrzane transformacije regulisanja privatnog prava sa novim elementima te pravne oblasti i donekle usporenijem i starijem dobu svojstvenom javnom pravu u kojem se, od izbora do načina funkcionisanja bar osnovnih državnih organa, sve sporije menja. U pogledu pravne regulacije te razlike su donekle vidljive i u vrsti pravnih akata kojima se ona vrši jer se novi akti više javljaju u oblasti privatnog prava, a takav trend će se i dalje nastaviti.

Podele na nadnacionalne i nacionalne izvore normiranja, uz uočavanje određenog stepena konflikta među njima, takođe su obeležje pravnog regulisanja. Činjenica da u savremeno doba živimo u svojevrsnom društvu društava ne znači i da će se takav, naročito miran, sled događaja nastaviti. Tog mišljenja sam kako u pogledu sleda događaja u kontekstu odnosa između nacionalnog i nadnacionalnog prava, tako i u kontekstu odnosa koji postoje u nadnacionalnoj sferi. Činjenica da regulacija koja potiče od nadnacionalnih aktera ima sve veći primat skopčana je i sa rastućom sposobnošću nacionalnih aktera da utiču na sve što je nadnacionalnog porekla. Uostalom, sporadična, ali veoma značajna isključivanja interneta u pojedinim vrlo složenim političkim situacijama rečito govore u prilog tome.

Za budućnost prava, bar u segmentu njegove regulatorne funkcije, važno je istaći da postoji verovatnoća da pravo, a sa njim i pravnička profesija, neminovno moraju da postoje u ljudskom društvu. To što ljudsko društvo doživljava značajne promene koje su po svojoj brzini i obimu takve da se ne mogu do kraja precizirati, ne znači da regulisanja društvenih odnosa neće biti. Naprosto, svaki opšti društveni odnos iziskuje regulaciju. U tom smislu, jasno je da će pravo, bar u pogledu regulacije društvenih odnosa, opstati, ali sa važnim izmenama. Te se izmene u ovom radu, bez ambicije da se njime pruži definitivno istinit pogled, donekle skiciraju i nagoveštavaju. Pravo će, međutim, sasvim sigurno zadržati i jednu svoju konstantu – uvek će biti u manjku regulacije, jer je nužna i neizbežna nedovršenost zakona i svih opštih akata. Da li će se uz pomoć VI i humanoidne robotike sve ubrzati tako da će se zaostatak u pravnom regulisanju uporedo prevazilaziti njihovim angažovanjem u tumačenju prava je pitanje na koje se ne može sa sigurnošću odgovoriti, ali se tendencija u tom smeru jasno uočava.

Idealno posmatrano, pravna nauka bi u bliskoj budućnosti trebalo da ima gotov ili barem preliminaran opšti teorijski skup mogućih rešenja čak i za najma-

nje verovatne scenarije. Ipak, trebalo bi, uz uvažavanje svih rizika koji u društvu, a i samom ovakvom iskazu postoje, ostati u okviru tradicionalnog metodološkog okvira i ne zamenjivati pravnu nauku fantazijama o globalnoj digitalnoj apokalipsi. U tom smislu, veoma je važno pravilno postaviti odgovarajuće prioritete i fokuse. Na nivou pravne svesti i mišljenja, trebalo bi formirati teoriju i praksu pravnog regulisanja ne digitalnih tehnologija po sebi, već društvenih odnosa korišćenjem digitalnih tehnologija. Što se tiče aktivno širenih glasina o digitalnom ropstvu, totalnom digitalnom nadzoru, neupadljivom čipovanju, blokčejn prevlasti i sličnom, što će iznenada izmaći kontroli ljudskog uma i postati nezavisno, samodovoljno i u suštini nekontrolisano bivstvovanje, trebalo bi ih, bar kratkoročno, odbaciti. U projektovanju i razvoju veštačke inteligencije trebalo bi se više fokusirati na unapređenje pravne regulative sfere nosilaca prirodne inteligencije (uz razvoj institucije odgovarajuće pravne odgovornosti na strani VI).

6. ZAKLJUČAK

Digitalno doba, digitalno društvo i digitalna epoha pojmovi su koji su povezani sa digitalizacijom shvaćenom kao primena digitalne tehnologije u društvenim procesima u cilju njihove optimizacije i kao zaokret u kulturološkom i organizacionom smislu kojim se menja odnos prema građanima i radu. Na taj način digitalna epoha smatra se izuzetno brzim krajem antropocentričnog pogleda na svet u kojem je jedino inteligentno biće čovek i kretanje ka eri u kojoj čovek koegzistira sa neljudskim akterima, nosiocima veštačke inteligencije. U takvom vremenu i u uslovima koji ga obeležavaju, autori Instituta za uporedno pravo razmatrali su u ovom zborniku radova izazove prilagođavanja pravnog okvira tehnološkim promenama u digitalnom društvu i s tim u vezi istakli niz vlastitih stavova i opaski. Polazeći od njihovih zaključaka, pripremljen je rad posvećen budućnosti prava u digitalnoj epohi. U samom naslovu ovog rada dato je određenje – da se budućnost prava prostire između inovacije i regulacije.

Zaista je inovacija jedno od osnovnih obeležja prava u digitalnom društvu shvaćenom kao „društvo mreže” čija je osnovna odlika da moć nije strogo hijerarhijska, već je disperzovana u tokovima informacija. Glavne karakteristike prava u takvom društvu su da sve što se pod njim smatralo, kako u prirodnopravnoj tako i u pozitivnopravnoj vizuri, poprima novi zamah i novi efekat, a da svi pokušaji sinteze kriterijuma pravnosti dobijaju novu dimenziju. Ta nova dimenzija ne oseća se samo u elementima prava već i u njegovom tumačenju. Počevši od spoljnog obeležja, preko svrhe ili društvene funkcije prava, do ciljeva i vrednosti koje pravo ostvaruje, sve je pod udarom inovacija oličenih, između ostalog, u transformaciji pravila o odgovornosti i razvitku shvatanja o subjektivitetu VI, makar u ograničenoj meri. Brzina promena vidljiva je i u velikoj meri uočljiva već u pogledu normativnih elemenata prava, zapravo u pogledu samog karaktera pravnih normi, njihovog prostornog i vremenskog važenja, u pogledu forme, sadržine,

vrste i hijerarhije pravnih akata oličenih u slabijem važenju onoga što se smatralo pravnim normama i nastanku novih vidova pravnih akata.

No, kako je pravo konzervativan pojam, budućnost njegove regulatorne funkcije ne bi se, bar u ovoj fazi razvitka, mogla smatrati neizbežno tragičnom. Pravo, a sa njim i pravnička profesija, neminovno moraju da postoje u ljudskom društvu. To što ljudsko društvo doživljava značajne promene koje su po svojoj brzini i obimu takve da se ne mogu do kraja precizirati, ne znači da regulisanja društvenih odnosa neće biti. Naprosto, svaki opšti društveni odnos iziskuje regulaciju. U tom smislu, jasno je da će pravo, bar u regulaciji društvenih odnosa, opstati, ali sa značajnim izmenama, uz zadržavanje i jedne od svojih konstanti. Uvek će biti nedovoljno regulisano, jer je nedovršenost zakona i svih opštih akata nužna i neizbežna.

Vladimir Đurić

Principal Research Fellow, Institute of Comparative Law, Belgrade, Serbia

BETWEEN INNOVATION AND REGULATION: THE FUTURE OF LAW IN THE DIGITAL EPOCH

Summary

The subject of this paper are concluding considerations on the future of law in the digital age. Following an introductory section, the author examines the concepts of the digital age, digital society, and digital epoch. The latter is understood as marking the end of an anthropocentric worldview in which human beings were regarded as the sole intelligent actors, and the transition toward an era in which humans coexist with non-human actors as carriers of artificial intelligence. The fundamental characteristics of law in a digital society – more precisely, a “network society” in which power is no longer hierarchical but dispersed through information flows – lie in the fact that all elements traditionally associated with law, whether viewed from the perspective of natural law or positive law, acquire new momentum and new effects. Consequently, all attempts to synthesize the criteria of legality take on an entirely new dimension. From the external features of law, through its purpose or social function, to the goals and values it seeks to achieve, every aspect is shaped by innovation. This influence is reflected, among other things, in the transformation of rules on liability and in the gradual, albeit limited, development of an understanding of artificial intelligence subjectivity. Nevertheless, given the inherently conservative nature of law, the future of its regulatory function cannot, at least at the current stage of development, be regarded as inevitably tragic. Law – and with it the legal profession – must continue to exist within human society. In this sense,

it is evident that law, at least as a system for regulating social relations, will endure, albeit with significant changes, while preserving one of its enduring constants: it will always suffer from a lack of regulation, as the incompleteness of laws and other general legal acts is both necessary and inevitable.

Keywords: digital society, digital era, artificial intelligence, innovation, regulation, law

Literatura

- Đurić V. „Opravdanja i ograničenja aranžmana neteritorijalne manjinske autonomije u liberalnoj demokratiji”, *Srpska politička misao* 3/2020.
- Đurić V. „Službena upotreba jezika nacionalnih manjina u radu organa uprave”, *Strani pravni život* 3/2019.
- Kuzmanović D. *Rečnik za digitalno doba*, <https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2020/03/Recnik-za-digitalno-doba.pdf>, 11. 10. 2025.
- Ćorić V. et al. (eds.) *Revisiting the Concept of Jurisdiction in the Digital Era*, Institute of Comparative Law, Belgrade 2025.